

Néhány vitatott kérdés a fonéma modern vizsgálatában

I. A nyelv objektivitásának kérdésével szakirodalmunkban számos esetben foglalkoztak. TELEGDY ZSIGMOND (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárás történet. Budapest, 1956: 66) és ANTAL LÁSZLÓ (Nyr. 84: 353) gondolatait ismételve azt lehet mondani, hogy a materialista felfogásban a nyelv mint objektív jelenség az elsődleges; az egyéni tudatokban tükröződő „nyelvek” pedig ennek a létező, valóságos kategóriának a szobjektív lenyomatai. A nyelv objektív valóságából adódik az a következtetés, hogy a nyelvi kategóriák is objektívak abban az esetben, ha nyelvészeti interpretálásuk objektív. Ez a helyesnek elismert gondolat azonban a nyelvi kategóriák konkrét meghatározásában számos nehézségbe ütközik. (Pl. a szó, a mondat stb. konkrét meghatározása). Már DE SAUSSURE felhívja a figyelmet arra, hogy „a nyelv különös és meglepő tulajdonságához tartozik, hogy az első pillanatra megkülönböztethetőnek tartható tények nincsenek benne megadva, ugyanakkor azonban nem lehet létezésükben kételkedni, hiszen e tények együttműködése (kölcönhatása) alkotja a nyelvet. Ez a tulajdonság különbözteti meg a nyelvet minden más szemiológiai rendszertől. (SAUSSURE, Cours de linguistique générale. Paris, 1922. 149.)

A fonéma is nyelvi kategória, objektivitása két egymással összefüggő aspektusban észlelhető: fizikai realitás, mely a hang—fonéma közötti összefüggés eszközfonetikai vizsgálatán keresztül közelíthető meg, és pszichikai realitás, mely a megkülönböztető funkción keresztül észlelhető és vizsgálható.

Magától értetődő, hogy mindegyik fonológiai irányzatra jellemző, hogyan határozta meg a fonémát és a fonéma—hang közötti összefüggést. A fonéma meghatározása többek között azt is jelenti, hogy meghatározottnak kell lennie annak az alapkérdésnek, hogy mi is az azonos, illetve különböző egység. A kérdés még ma is problematikus volta HALLE egy mondatával illusztrálható, aki 1959-ben megjelent könyvében ezt írja: „... még ma sincs válasz arra a kérdésre, mi is értendő azon, hogy két hang azonos.” (The sound pattern of Russian. s-Gravenhage, 1959. orosz ford. Novoje v lingviztyike II. 1962. 304.)

Különböző fonológiai koncepciók meghatározásainak lényegét JAKOBSON öt nézetben sűríti össze:

1. Pszichológiai szempont, mely szerint a fonéma a beszélő szándékában létezik, s mint ilyen szemben áll a konkrétan kiejtett hanggal. A fonéma pszichofonetikai jelenség, míg a konkrét hang fizikofonetikai tény. A konkrétan elhangzott hang tehát a pszichikai szándék ekvivalense. Az eltérés a fonéma és a hang között a szándék relaizálásakor jön létre.

2. A fonéma a kód egysége, míg a konkrét hangok a közlés (message) egységei.

3. A fonéma egyes hangok egész osztálya, mely közös, azonos fonetikai sajátosságokat tartalmaz.

4. A fonéma fikció, absztrakt konstruktum, mely nem realizálódik feltétlenül akusztikai-artikulatorikus síkon. A fonéma tehát tudományos absztrakció — konstruktum. (Cikkemben később erről még részletesen szó lesz.)

5. A fonológia (épp úgy mint az egész lingvisztika) a nyelv algebraja, melynek tárgya az elvontan kijelölt egységek tiszta relációja, függetlenül az egységek konkrét reális fizikai valóságától.

Jakobson mindezeket a nézeteket külső meghatározásoknak nevezi („külső” meghatározás azért, JAKOBSON szerint, mert a fonémát elkülöníti a konkrétan kiejtett hangoktól). Ezekkel állítja szembe saját koncepcióját, mely szerint a fonémát immanens, belső struktúrájából kiindulva lehet csak objektívan meghatározni: a fonológia és fonetika összefüggésében és különbségében az alapkérdés abban áll, hogyan válaszoljuk meg a fonológiai egység és a konkrét hangjelenség viszonyának kérdését. A fonéma nem konkrét hang, hanem bizonyos megkülönböztető jegyek nyalábjá, melyet a beszélő és a hallgató egyaránt megtanult beszédtevékenysége folyamán artikulálni és apperceptálni. A fonéma immanens meghatározása azt jelenti, hogy a megkülönböztető jegyeket artikulációs és akusztikai aspektusban a konkrét fizikai hangon belül kell kimutatni. (R. JAKOBSON and M. HALLE, *Phonology in relation to phonetics*, orosz ford. *Novoje v lingvisztyike*, II. Moszkva, 1962. 238—44.)

Megemlítésre méltó itt JAKOBSONnak egyik felszólalása, melyben hangsúlyozza, hogy az a tény, hogy a fonéma a megkülönböztető jegyek nyalábjá, megdöntik SAUSSURE-nek azt az alapelvét, hogy minden nyelvi egység lineáris. A fonéma tudniillik ezek szerint kétdimenzionális nyelvi egység. (*Zeichen und System der Sprache* II. Band. 1962. 52.) A jelölő, signifiant síkján JAKOBSON érvelése, véleményem szerint, meggyőző.

JAKOBSON dichotomikus elméletében a megkülönböztető (differenciális) vagy releváns jegyek bináris oppozícióba állíthatók. A bináris oppozíciók száma minden nyelvben véges. Az eddig végzett konkrét nyelvi fonológiai kutatások 12 bináris oppozíciót mutattak ki, melyek azonban nincsenek mind jelen egy-egy konkrét nyelvben, mégpedig azért, mert bizonyos bináris oppozíciók különböző nyelvekben komplementáris, vagyis egymást kiegészítő distribúcióban állanak. (R. JAKOBSON, M. FANT, M. HALLE, *Preliminaries to speech analysis*, orosz ford. *Novoje v lingvisztyike* II. 210—212.)

JAKOBSON szerint a megkülönböztető jegyek bináris szembeállása a nyelvi struktúra immanens tulajdonságának következménye. Szerinte a nyelvben általában a megkülönböztető jegyek (az *a—o—u* típusúak kivételével) dichotomikus szerkezetűek, vagyis bináris oppozícióba állíthatók. (JAKOBSON, HALLE, *Phonology in relation . . .* orosz ford. N. L. 273—4.)

JAKOBSON dichotomikus elméletének konkrét alkalmazása során arra a következtetésre jutottak egyes nyelvészek, hogy a bináris szembenállás csupán hipotetikus posztulátum, melynek egyedüli célja, hogy a hangok reális fizikai tulajdonságából kiindulva a leggazdaságosabban és legegyszerűbben lehessen leírni a nyelv hangjai közötti viszonyt. Így a megkülönböztető jegyek bináris szembenállása nem fonetikai síkon, hanem fonológiai síkon értendő. (Kibrik, *K voproszu o metogye opregyelenyija . . . Voproszi Jazikoznanyija* 1962/5, 81,

Ivanov V. V. Tyeorija fonologiceszkih razlicityelnih priznakov. Novoje v lingvisztyike II. Moszkva 1962. 1967.) Így például KIBRIK hangsúlyozza, hogy csak a konkrét hangnak van meghatározott fizikai paramétere, míg a megkülönböztető jegy akusztikai tartalma viszonylagos. Ez azért van, mert a megkülönböztető jegy csak a konkrét hangok egymáshoz való viszonyát fejezi ki, a viszony pedig a konkrét nyelveken belül más és más. Ezért relatív a megkülönböztető jegyek akusztikai paramétere, s általános nyelvészeti szemszögből nézve a megkülönböztető jegy konkrét akusztikai tartalmáról alig lehet beszélni (KIBRIK, i. m. 82). Éppen úgy, ahogy a meleg melegebb (vagy nem meleg) meghatározás fizikai tartalma viszonylagos és attól függ, hogy milyen objektumokat hasonlítunk össze egymással, a megkülönböztető jegyek fizikai tartalma is konkrétan akusztikailag csak adott nyelven belül határozható meg. KIBRIKkel egyetértésben úgy összegezném, hogy a megkülönböztető jegy fonológiai és nem akusztikai fogalom, bár akusztikai interpretálása elengedhetetlenül szükséges.

2. Mint ismeretes, az információelmélet nyelvészeti alkalmazása a fonológiában érte el eddig a legtöbb eredményt.

Az információelmélet szempontjából a nyelv kódrendszer. JAKOBSON szerint, leegyszerűsítve, a nyelv kódrendszerében fonológiai síkon a következő jegyek (features) különböztethetők meg: a) megkülönböztető (differenciális) vagy releváns jegyek, melyek kétdimenzionálisan, nyalábba kötve alkotják a minimális lineáris fonológiai egységeket, a fonémákat. A fonémák közvetlenül nincsenek kapcsolatban a kódolás objektumaival: nincs jelentésük; b) konfiguratív (configuratív) jegyek, melyek funkciója a kiemelés (hangsúly) vagy a szétválasztás (határjelzés); (például a magyarban *Szabad Sajtó útja* és *szabadság; különjrat* és *vonja* stb. stb., hangtestek eltérő kiejtése); c) ekszpresszív (expressive) jegyek, melyek a beszélő emocionális hangulatát fejezik ki.

JAKOBSON szerint a megkülönböztető jegyek egyaránt kimutathatók a) akusztikai síkon (pl. spektrogramf segítségével), b) az artikulációban (pl. röntgenfilm segítségével) és c) az emberi appericiálásban. (JAKOBSON, HALLE, Phonology . . . orosz ford. N. L. 258—59.) Az összefüggés azonban a három sík között sokkal bonyolultabbnak bizonyult a további kutatások során, mint ahogy ezt eleinte feltételezték. Így például a legtöbb esetben nehezen határozható meg, hogy az akusztikai síkon (spektrogrammon) észlelhető mozzanat tulajdonképpen külön-külön melyik megkülönböztető jegy fizikai paramétere. DUKELSZKIJ, Principi szegmentacii recsevogo potoka, Moszkva, 1962. 3).

Azonkívül: a megkülönböztető jegyekkel együtt funkcionálnak a terjengős (redundans) jegyek. Előfordulhat, hogy a redundans jegyek átveszik a megkülönböztető jegyek funkcióját. Így például V. V. IVÁNOV egyik cikkében ezzel a jelenséggel kapcsolatban utal egy általa végzett kísérletre. Az automatikus beszédszintetizáló készülék bizonyos hangsorozatot „mondott”, melyet IVÁNOV úgy fogott fel mint az orosz „h o r o s o” szót. Mint azonban kiderült, a mechanikusan szintetizált szóban az *r* nem volt szintetizálva: a két magánhangzó közötti szünet appericiálódott azonosan az *r*-rel. (Novoje v lingvisztyike II. 154.)

A közlésben tehát a hangok egy része terjengős (redundans).

A hangok (betűk) redundanciája kísérletek sorozatával bizonyítható. Így egy vizsgálat szerint — az angolban a hangok mintegy 55 százaléka terjengős.

(FRY D. B., Communication theory and linguistic Theory. IRB Transaction on Information Theory 1953. 1.) Magyar anyagon hasonló kísérletek hasonló eredményhez vezettek (FÓNAGY IVÁN, A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben: NyK. LXII, 76—8).

Ugyanakkor, a terjengős (redundans) elemek megkönnyítik a megkülönböztető jegyek felismerését. Az is ismeretes, hogy a hallottak megértésében segítő szerepet játszik a helyzet (szituáció) is, ahol a közlés elhangzik. Mennél ismertebb, megszokottabb a helyzet, annál könnyebb a hallgató feladata, hogy megértse az elhangzottakat. Ezenkívül, a nyelv hangjainak lineáris (törvényszerű) egymásutáni következése statisztikailag kimutatható és distribúciós szabályokba foglalható. A distribúciós szabályokat az egyén intuitíve számon tartja. Ez az intuitív valószínűségszámítás is fokozza a közlés hírértékének megjósolhatóságát. (Részletesebben erről lásd FÓNAGY IVÁN, Beszéd és valószínűség. Nyr. LXXXIV, 309—20.)

Ebből a rövid és vázlatos felsorolásból is nyilvánvalóvá válik, hogy a beszéd appercepiálása rendkívül bonyolult folyamat, amely nem fogható fel mechanikusan úgy, mintha az egyén az általa hallottakat egyszerűen fonémáról- fonémára bontva fogná fel.

Bár a fonémák nincsenek kapcsolatban a jelentéssel, bizonyos hangképzetek közvetlenül asszociálódhatnak a jelentéssel. Az egy fonémából álló lexikai vagy grammatikai jelentésű morfémák hangtestét lehet példaként felsorolni, mint pl. a magyarban az *é* (övé) ; *k* (szobák) stb., vagy SCSEBBA orosz nyelvré vonatkozó példáit, ahol az olyan hangtestek, mint *i* (*u*) az és kötőszó, az *l* (*л*) a múlt idő (*видел, знал* stb.), az *u* (*у*) a tárgy (*вода, корова* stb.), az *a* (*а*) az alany (*вода, королева* stb.) jelentésével asszociálódnak. (SCSEBBA, Russzkije glasznije v kacsesztvennom i kolicsesztvennom otnosenyii. 1912. 6—7.) A fonéma-elmélet megteremtői, így SCSEBBA is például, éppen ebben látta az alapját annak, hogy az egyénnél kialakul egy öntudatlan mechanizmus, amely bizonyos hangképzeteket önállósít, autonomizál (SCSEBBA, i. m. uo.). Az egyén a beszédtevékenység elsajátítása következtében arra a képességre tesz szert, hogy intuitíve a beszédet egységekre bontsa. Ebből az intuitív szegmentálásból indultak ki mindazok a „spontán fonológusok” is, akik egy-egy nyelv számára ábécét teremtettek. Adott esetben okvetlenül meg kell jegyezni, hogy a spontán intuitív nyelvi szegmentálás (amelyet például az ábécék létezése, létrehozása feltétlenül bizonyít) kudarcot vallott, amikor a szintetizáló-analizáló gép számára programozni kellett egy-egy nyelv alapegységeit (hangtani síkon).

Így például DUKELSZKIJ fent említett munkájában hangsúlyozza, hogy a beszédfolyamat automatikus szegmentálásánál nem vált be az a feltevés, hogy beszédfolyamat egységét lingvisztikai kritériumokból kiindulva kell meghatározni, az egységek pedig annak az alapján identifíálhatók, hogy közös akusztikai paraméterek vannak (3 lap). (DUKELSZKIJ munkájáról az ismeretéseim az ALH.-ban jelenik meg.) Bár más vonatkozásban, de ugyanerről ír IVANOV, amikor megjegyzi, hogy JAKOBSON dichotomikus elméletének kivételével eddig az összes fonológiai irányzatok, részben még a glosszematika is, a beszédaktus fonológiai tagolásában az emberi intuícóra támaszkodtak. Tudniillik, ha áll az a tétel, hogy az ember intuitíve azonosítani tud bizonyos hangokat (mint azonosokat, illetve egymástól eltérőket), akkor az azonos, illetve különböző egységek rendszerbe foglalása kisebb vagy nagyobb következetességgel már megoldható probléma. Ez a posztulátum azonban lény-

gében véve azt jelenti, hogy a fonológiai elemzés eredménye (az egység) előre adva van az egyén nyelvi intuíciójában, s a fonológus feladata mindössze abban áll, hogy tudományos szinten fogalmazza meg ezt az intuíciót. Mindaddig, amíg gyakorlati kérdések megoldásáról van szó, mely támaszkodhat erre az intuícióra az ilyen fonológiai szempont megengedhető. (Bár elméleti szempontból ez a tudományos analízis kételyeket vált ki, hiszen a fonológiai elemzés olyan fonetikai adatokból indul ki, melyek kijelöléséhez az elvégzendő fonológiai analízis már elvégzettnek számít. [IVÁNOV, i. m. 144—4].) SAUMJAN egyik munkájában, melyről az alábbiakban lesz szó, részletesen fejtegeti, hogy JAKOBSON dichotomikus elméletében is a fonológiai alapegység (a megkülönböztető jegy) kijelölése az emberi intuícióra támaszkodik. Valóban a nyelv megkülönböztető jegyeinek kijelölése a jakobsoni dichotomikus elmélet alapján is csak akkor lehetséges, ha előre ismert a nyelv fonémaállománya.

3. Rendkívül bonyolult és érdekes probléma, melyre az utóbbi években végzett kutatások keresnek választ, hogy milyen mechanizmus alapján változnak át az egyénnél az akusztikai szignálok megkülönböztető jegyekké.

Talán feleslegesen ismételtek ismert dolgokat, amikor kitérek arra, hogy a nyelvi kódban a kódjel (a nyelvi jegy) kétoldalú (bilaterális) egység. (Más felfogásban a nyelvi jegy unilaterális egység, de az adott cikk keretében erre nem célszerű kitérni.) JAKOBSON szerint az összes szemiotikai rendszerek közül csak a nyelvre jellemző az a sajátosság, hogy a megkülönböztető sík (a nyelv hanganyaga) és a szignifikatív sík (a jelentés) bonyolult hierarchikus mechanizmusa szétválasztódhat. JAKOBSON bizonyos afáziás betegek beszédét vizsgálva állapítja meg, hogy e két sík között, afáziás állapotban, néha konfliktus keletkezik. A két sík összeforrottsága megszűnik és az egész percepció egy síkra redukálódik. Ilyenkor előfordulhat vagy az, hogy az egyén felfogja és ismételni tudja az egyes fonémákat, de a belőlük összetett hangtestek értelmét nem fogja fel, vagy pedig csak a szót (szóformát) fogja fel és reprodukálja, de képtelen azok minimális egységeit is appericipiálni és reprodukálni. JAKOBSON megjegyzi, hogy az ilyen szavakkénti appericipiálás jellemző a gyermeknyelvi fejlődés kezdeti szakaszára, vagy pedig egy prelingvális állapotra (JAKOBSON, HALLE, *Fundamentals* . . . 74, 75).

A fonológia tárgya a nyelv megkülönböztető síkja. A megkülönböztető sík működésével kapcsolatban érdekes gondolatokra hivatkoznék. IVÁNOV fent idézett cikkében utal GELFAND és ZETLIN 1961-ben a Leningrádi Matematikai Kongresszuson elhangzott felszólalására. A felszólalásban a szerzők arra a tényre hívják fel a figyelmet, hogy az emberi szem éppúgy mint az emberi fül sokkal pontosabban és finomabban differenciálja, analizálja a fizikai tényeket, mint ahogy erre képes lenne egy technikailag teljesen azonos szerkezetű lencse, illetve kagyló. A szerzők a magyarázatot abban látják, hogy az ember a fizikai tények elemzésekor előbb elsődleges döntésekre jut, majd az elsődleges döntések alapján végleges hipotetikus határozatot fogad el (i. m. 160—61). L. A. CSISZTOVICS kísérletei alapján ugyanerre a következtetésre jut. CSISZTOVICS szerint a beszéd felfogásának modelljében két szakaszt lehet megkülönböztetni: az első szakaszban, melyet gyorsan működő kis terjedelmű operatív emlékezetnek nevez a szerző, az akusztikai szignálokról elsődleges döntések jönnek létre. Ezeknél az elsődleges határozatoknál az artikulációs mozzanatok, melyek részt vennének egy azonos hang képzésében, döntő szerepet játszanak. A második szakaszban az ember az elsődleges határozatok alapján kialakít

bizonyos végső eredmények sorozatát, melyek már nincsenek összefüggésben a hangos beszédsegmentum auditív képzetével. (CSISZTOVICS, ALJAKRINSZKIJ, ABULJAN, Vremennije zagyerski pri povtorenyii szlisimoj recsi. Voproszi pszihologii. 1960, 6, 119.)

Nem felesleges adott esetben utalni FODOR ISTVÁN 1961-ben megjelent cikkére, ahol FANTRA hivatkozva határozottan leszögezi, hogy az akusztikai leírás nem pótolhatja a képzés szerinti elemzést, hanem ennek csak fontos kiegészítő részét alkotja.

Tudniillik, ha az akusztikai szignálok appercipiálásában az artikulációs mozzanatok olyan fontos szerepet játszanak, ahogyan ezt CSISZTOVICS kísérletei sorozatával, véleményem szerint, meggyőzően bizonyít, akkor a beszéd-folyamat hanganyagának leírásában valóban fontos egyrészt megkülönböztetni a hallgató és a beszélő szempontját, másrészt, de ezzel összefüggésben elemezni úgy az akusztikai, mind az artikulatorikus tényeket. (FODOR ISTVÁN, A megkülönböztető elemek jelentősége: NyK. LXIII, 139–140 és 158.)

4. A kibernetika által felvetett nyelvészeti problémák a fonológia céljait megváltoztatták. Ezzel összefüggésben a nyelv fonológiai modelljét is másképp kell ábrázolni. Mindeddig, mint ahogy erről már szó volt, a nyelvész az emberi intuíciónál indulhatott ki, illetve arra támaszkodhatott. A gépnek azonban nincs intuíciója, ezért a beszédaktus fonológiai egységekre való bontása, illetve a nyelv fonológiai modelljének kijelölése az eddig megszokott fonológiai módszerekkel nem oldható meg, írja IVANOV (i. m. 157).

IVANOV hangsúlyozza, hogy a megkülönböztető jegyek absztrakt rendszerbe való foglalása lényegében véve lehetséges feladat. Az ilyen absztrakt rendszer megkülönböztető jegyei csak közvetett relációban állanak fizikai megtestesítőikkel (IVANOV, i. m. 171). A szerző ezen a helyen CHOMSKYRA utal, aki először fogalmazta meg ezt a gondolatot JAKOBSON és HALLE *Fundamentals . . .* című könyvéről írt recenziójában. (*International Journal of American Linguistics*, vol. 23, No. 3. July 1957. p. 239.)

L. A. CSISZTOVICS hipotetikus modellje a hangos beszéd felfogásáról is, mint ahogy erről fent szó volt, tulajdonképpen azt a gondolatot hangsúlyozza — amely, véleményem szerint, alapvetően fontos állítás —, hogy az ember a hangos beszéd appercipiálásakor az akusztikai tényeket közvetlenül nem mint fonémákat (vagy megkülönböztető jegyeket) fogja fel, hanem az akusztikai szignálokról az artikulációs mozzanatokra támaszkodva előbb elsődleges döntéseket alkot. A továbbiakban az egyén a felhalmozott elsődleges döntések sorozata alapján végleges döntésekre jut, melyekben azonban már akusztikai tények nem szerepelnek.

SAUMJAN 1962-ben kiadott „Az elméleti fonológia problémái” című munkájában (Sz. K. SAUMJAN, *Problemi tyeoretjicseszkj fonologii*, Moszkva, 1962) kísérletezik azzal, hogy elméletileg megalopozza az absztrakt fonológiai egységek modellezését. (Először 1960-ban a *Voproszi Jazikoznanyija* 5., valamint a *Voproszi Filozofii* 1960/9. számában fogalmazta meg a szerző alap-gondolatait.) A szerző abból indul ki, hogy a nyelvi hang természete kettős: egyrészt akusztikai és artikulatorikus tény, másrészt nyelvi-szemiotikai viszonylagos egység. A nyelvi hang e két oldalának vizsgálata eredményeiben nem fed egymást. (Példának fel lehet hozni a magyar $n-\eta$ viszonyát, mely nálunk egy fonéma változata, míg az angolban ugyanez az akusztikai-artikulatorikus tény két fonémának a megtestesítője.) SAUMJAN

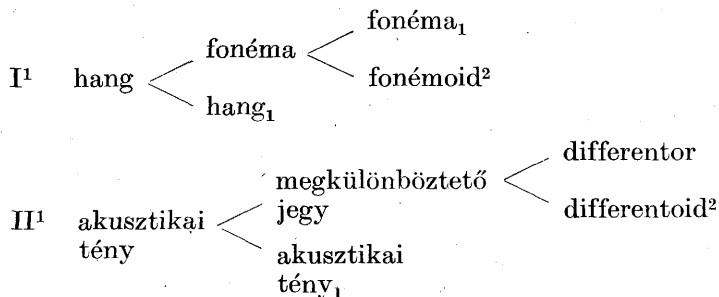
az eddigi fonológiai koncepciók alapvető hiányosságát abban látja, hogy nem veszik figyelembe a nyelvi hang természetének fent említett kettősségét. A fonéma eddigi meghatározásai egymást kizáró, egymásnak ellentmondó téziseken alapulnak. Az egyik tézis, hogy a fonéma a jelölők (signifiant) megkülönböztetésére szolgáló egység, s mint ilyen, SAUMJAN szerint, nincs feltétlenül a fizikai anyaghoz (hanganyaghoz) kötve, a másik tézis, hogy a fonémák akusztikai elemek. Az ellentmondást (antinomiát) SAUMJAN szerint úgy lehet kiküszöbölni, hogy a fonológiában, éppúgy mint pl. a fizikában logikailag különbséget kell tenni a megfigyelés (a konkrétan észlelhető tények) síkja és a konstruktumok síkja között. A megfigyelés síkjához az olyan elementáris fogalmak tartoznak pl. mint „*fehér, nehéz, rugalmas, rugalmasabb* stb., a konstruktumok síkjához pedig az olyanok, melyeket közvetlenül érzékelni nem lehet, pl. *elektron, proton, gen* stb. A konstruktumok az elementáris fogalmakon keresztül közelíthetők meg (SAUMJAN, Dvuhstupencsataja tyeorija fonemi i differenciálnih elementov. Voproszi Jazikoznanyija. 1960/5. 18.)

SAUMJAN hangsúlyozza, hogy a konkrét nyelv hangjainak azt a tulajdonságát, hogy azok fonémák, nem lehet közvetlenül úgy észlelni, mint a hangok fizikai tulajdonságát. A fonémák nincsenek egy bizonyos nyelvben közvetlenül, érzékelhető módon adva (i. m. 20). (Nem felesleges itt újból L. A. CSISZTOVICs hipotetikus modelljére utalni.)

Mindezt a fonológiában is meg kell különböztetni a tudományos absztrakciónak két síkját: 1. a megfigyelés és 2. a konstruktumok síkját. A hang és a fonéma a tudományos absztrakciónak alapvetően más síkjához tartozik. Így tehát Saumjan szerint a fonéma és a megkülönböztető jegy *k o n s t r u k t u m* (i. m. 1960. 20).

A fonémák és a megkülönböztető jegyek közötti viszony felismerése a nyelv fizikai anyagának elemzésén keresztül érhető el — írja SAUMJAN. A fonológiában, mint általában a strukturális nyelvészetben, a forma és az anyag (szubsztancia) problémájának megoldása tulajdonképpen a megfigyelés és a konstruktumok síkjának egymáshoz való viszonyának, megfelelésének (szootnosenyije) feltárását jelenti. Ezért a fonológus nem küszöbölheti ki vizsgálatából a fizikai anyagot, hanem következetesen el kell határolnia az absztrakció e két síkját és rögzítenie kell az átmenetet, a megfelelést a fizikai anyagtól (a hangtól) a konstruktumig (a fonémáig és a megkülönböztető jegyekig). (i. m. 33.)

SAUMJAN utal arra, hogy éppen úgy, ahogy a fizika fejlődésével az alapfogalmak differenciálódtak, kettéágazódtak, a fonológiában is differenciálódtak az alapvető fogalmak. A szerző ezt a következő ábrával illusztrálja (Problemi tyeoreticeszkoj fonologii. 88):

SAUMJAN munkájában hangsúlyozza, hogy az elméleti fonológia nem azonos az általános fonológiával. Az előbbi a fonológiai tények természetét vizsgálja és e célból hipotetikus-deduktív módszerrel sajátos konceptuális apparátust hoz létre, míg az általános fonológia a konkrét fonológiai rendszerek tipologizálásával foglalkozik. Az elméleti fonológiában a konstruktumok síkja ugyanazt jelenti, amit a kibernetikában a „fekete doboz”: vagyis, közvetlenül nem észlelhető rendszert, amely azonban a közvetlenül észlelhető adatok elemzésén keresztül megközelíthető, megismerhető (i. m. 1962. 5.)

SAUMJAN koncepciójának helytállóságát csak a kibernetika által felvetett nyelvészeti problémák gyakorlati megoldása igazolhatja, de munkája gondos áttanulmányozása a nyelvészek számára feltétlenül hasznos és szükséges.

Saumjan kétfokú fonológiai-elmélete, amely szerint a fonéma, illetve a megkülönböztető jegy konstruktum és közvetett viszonyban áll a fizikai tényekkel — a fonémának ez a „külső” meghatározása —, véleményem szerint, előbbre juttatja a problémát a fonéma objektivitása körül. A fonéma, illetve a megkülönböztető jegy mint konstruktum szintén objektív realitás, csupán bonyolultabb visszatükröződése az objektív valóságnak, mint ahogy ezt a „belső” immanens meghatározás szerzői feltárták.

*

Cikkemben igyekeztem röviden felvázolni néhány vitatott kérdést, amely a modern fonológiában tulajdonképpen a fonéma objektivitásának és meghatározásának a problémája körül összpontosul.

SZÁNTÓ ÉVA

¹ A hang, fonéma, akusztikai tény, nem azonos a hanggal, illetve fonémával stb., mert már differenciáltabb természetű fogalom, ezért különbözteti meg őket Saumjan külön jellel (1).

² A fonémoid és a differentoid a megfigyelés síkjához tartozik, míg a fonéma és differentor a konstruktumok síkjához.